

רעיון 'קרבת ההגאים' בפירוש הרב הירש לתורה*

הקדמה
יסודות לשוניים במשנת הרש"ה
שיטת קרבת ההגאים
יסודות ומקורות השיטה
הסתיוגיות
סיכום

הקדמה

בפירושו לתורה משלב הרב שמשון רפאל הירש זצ"ל (להלן רש"ה) בין רעיונות מחשבתיים ייחודיים וחדשניים הנוגעים באופן ישיר לדורו וכן לדורות הבאים, ובין שיטה לשונית ייחודית שהיא הבסיס לרעיונות אלו. נינו הרב מרדכי ברויאר ז"ל¹ הסביר שחקר השפה העברית מהווה את היסוד הבסיסי ביותר לפירושו של רש"ה על התורה, וכמעט בכל פסוק ישנו פירוש שמיוסד על עניין לשוני. לפי רש"ה חשיבות מחקר לשון הקודש נובעת מהתפיסה שהלשון העברית היא הלשון בה אלוקים התגלה לעולם, לשון זו נושאת בקרבה את בשורת האלוקים לאדם ולישראל, לא רק בתוכן - כי אם גם בצורה. מוצאה של לשון הקודש נעלה מכל שפה ולשון: 'השפה והספרות של בני ישראל אינן בעיקר פרי יצירתה של רוח העם, שכן בחלקם המכריע לא נוצרו מתוך העם אלא הוענקו לו מידי הבורא אלוקי הרוחות, על מנת שתפתחנה בקרבו רוח לאומית מיוחדת וטהורה...'². לכן יש צורך לעסוק באופן מיוחד בלשון של כתיב הקודש: 'אטימולוגיה עברית אינה אלא הניסיון הרציני והמאתגר ביותר לכרות אוזן ולהקשיב לקולן של השקפות העולם והחיים הטמונות בהגותה הלשונית'³.

במהדורה המקורית הגרמנית של פירוש רש"ה לתורה לא ניכר שום הבדל בין ההסברים הלשוניים להסברים הרעיוניים שבפירושו, אך במהדורה העברית נדפסו

* מוקדש לזכרו של דוד סבי, הרב יששכר יעקבסון זצ"ל, שנפטר מן העולם ללא ילדים. הרב יששכר השתמש רבות בפירושו של רש"ה, ומאמרו 'קווים אחדים לפירושו לתורה' על פירושו של רש"ה היווה לי פתח גדול ללימוד הנושא. [מאמר זה הינו תקציר למאמר מפורט יותר שכתבתי בנושא, ואשמח מאד לשתפו עם הקוראים המעוניינים, ניתן לפנות אליי בדוא"ל].

1 הרב מרדכי ברויאר, מבוא למהדורה העברית הראשונה, עמ' 9-10 (מהדורת תשע"ו).

2 ישורון כרך ח עמ' 116, מצוטט במבוא למהדורה העברית (לעיל הערה 1).

3 דברי רש"ה בשנתון בית ספרו (תרכ"ו), מצוטט במבוא למהדורה עברית (לעיל הערה 1).

ההערות הלשוניות בגופן דק המבדיל אותן מהפירוש עצמו.⁴ לפי הרב ברויאר הגופן השונה של הביאורים הלשוניים 'סייע גם בידי הקורא למצוא את המקומות שבהם מסביר רבנו את קרבת ההגאים של השרשים בסדר הופעתם במקרא'. אמנם, ניתן לומר בצער, כי הסימון בגופן השונה גרם לתופעה הפוכה. בדיקה קצרה שערכתי עם לומדי פירושי רש"ה לתורה, מגלה כי רובם מדלגים באופן כמעט אוטומטי על ההסברים הלשוניים המופיעים בגופן השונה, ועוסקים רק בפירושים הרעיוניים והחינוכיים. הדבר מצער, מפני שהמעין בצורה שיטתית בפירוש רש"ה יראה באופן ברור שרוב פירושו מבוסס ומיוסד על הרעיונות הלשוניים שבפירושו, והשיטה הלשונית הינה חלק אינטגרלי ובלתי נפרד מפירושו. מצד שני יתכן שדווקא הסימון השונה 'הציל' את פירוש הרש"ה, כיון שרוב הלומדים היו מתקשים להבין כראוי את כל המהלך של הרש"ה החל מהרעיון הלשוני ועד הרעיון המוסרי, ויתכן שהיו זונחים את הפירוש כולו. נראה שסיבה זו היוותה את הגורם המכריע בסימון השונה בין ההסברים הלשוניים להסברים הרעיוניים, וכמו שכתב הרב ברויאר עצמו: 'על מנת להקל על הקורא והלומד הפרדנו עד כמה שאפשר בין ההסבר האטימולוגי ובין ההרצאה הפרשנית הכללית, בדרך ההפרדה הטיפוגראפית'.

בהקדמה לפירושו לתורה כותב הרש"ה, שבבוא הזמן הוא יכתוב באופן מפורט את השיטה המיוחדת של חקר הלשון שבבסיסה עומד עקרון קרבת ההגאים: 'תאור מפורט של שיטת חקר הלשון שעליה מיוסדים הביאורים המוגשים בזה, ינתן בבוא הזמן. עקרון קרבת ההגאים שעליו היא מושתתת גלוי לעין כל בשפה העברית, והנתונים הלשוניים שהעלו כל השערה אטימולוגית לפירושנו באים בכל מקום אגב הסברתה בפירוט. לפיכך מקווה אני שהשיטה נושאת את צידוקה בחובה לגבי כל קורא בעל מחשבה⁵. מצער הדבר שרש"ה לא הסביר בסופו של דבר את השיטה באופן מפורט, ועל כן היה צורך לדלות את עקרונות השיטה מתוך הפירוש עצמו.

ראוי לציין שרש"ה פרסם משנת תרכ"ב (1822) ואילך מאמרים בירחון 'ישורון', תחת הכותרת 'אמונה יהודית' (Jewish Weltanschauung). מאמרים אלו היו את תחילת הדרך של רעיונותיו בענייני חקר הלשון והשפה מספר שנים קודם ההוצאה לאור של פירושו על התורה (תרכ"ז-1827), אך גם בהם לא מצאתי את התייחסותו של רש"ה באופן ישיר לעקרונות השיטה⁶.

4 גם במהדורה הממוחשבת של 'פריקט השו"ת' הביאורים הלשוניים הובדלו מגוף הפירוש ע"י הופעתם בגופן קטן יותר משאר הפירוש.

5 הקדמת רש"ה לפירוש לחמשה חומשי תורה, עמ' 15.

6 מאמרים אלה תורגמו לאנגלית וראו אור ע"י ד"ר אליזבט בונדי ב: Collected Writings Volume VIII עמ' 21-60.

יסודות לשוניים במשנת הרשר"ה

שיטת רשר"ה בחקר הלשון בכלל והשפה העברית בפרט מבוססת על שלושה יסודות לשוניים מרכזיים: א. אטימולוגיה ספקולטיבית (גזרון השערת). ב. קרבת ההגאים. ג. סימבוליקה.

א. אטימולוגיה ספקולטיבית (גזרון השערת)

שיטת האטימולוגיה הספקולטיבית גורסת כי מילים בעלות צליל דומה נושאות בחובן גם משמעות דומה. שיטה זו משערת שמצלול דומה מורה על קשר רעיוני ופילוסופי הקושר בין המילים הדומות, אף אם במבט ראשוני, וגם על פי כללי הדקדוק, נדמה שהן מילים שנגזרו בצורה שונה לחלוטין. לדוגמא שם העצם כְּשָׁר דומה לפועל לבִּשָּׂר, מפני שזהו "ביטוי לעומק המשמעות של גוף האדם הטהור: אין בשר אלא מבשר; הוא מבשר לעולם את בשורת הרוח, ולרוח - את בשורת העולם... טול מן הגוף את הבשר - ונטלת ממנו כל קשר עם העולם. לא הוא ישפיע על העולם, ולא העולם יודע לו" (בראשית ב, כא).

שיטה זו שגשגה מאוד בחקר כל השפות בימיו של רשר"ה, והוא הושפע ממנה רבות, בפרט שאף רבו הראשון, הרב ברנייס, הביט בחיוב על שיטה לשונית זו. הרב ברויאר מכנה שיטה זו בשם 'אטימולוגיה דרשנית', הדורשת את משמעות המילה והפסוק מתוך הכתוב הנתון. מושקוביץ כינה את השיטה בשם 'אטימולוגיה פילוסופית', מפני שרשר"ה מוציא מן הכתוב 'תורות המרוממות את הלב שהוא מפתח אותן בחלק הפרשני הכללי'⁷. מהותה של השיטה נתונה כבר דורות במחלוקת. כיום רוב הבלשנים אינם מקבלים אותה, מפני שלטענתם היא פחות מדעית ויותר דרשנית-פילוסופית.

ב. קרבת ההגאים

שיטת 'קרבת ההגאים' הינה קומה נוספת על גבי האטימולוגיה הספקולטיבית. לפי רעיון קרבת ההגאים, לא רק מילים בעלות מצלול זהה מבטאות משמעות דומה, אלא אף מילים בעלות הגאים קרובים מצד מקום החיתוך נושאות משמעות רעיונית דומה בצורה כזאת או אחרת.

בפירושו הראשון בתורה (בראשית א, א) מבאר רשר"ה:

"ברא קרוב אל "ברח" "ברה", "פרח", "פרא", "פרע". כל השרשים האלה מורים על שאיפה לצאת, על יציאה מן הכח אל הפועל, או שחרור מכבלי כפייה".

על ידי קרבת ההגאים (ב-פ; א-ה-ח-ע) נמצא קשר בין המילים ברא-ברח-ברה-

7 ראה יחיאל צבי מושקוביץ, רשר"ה, בתוך: פרשנות המקרא לדורותיה, תשנ"ח.

פרח-פרא-פרע, שכולם מורים על הרצון לצאת מהכח אל הפועל או רצון לצאת מכפיה חיצונית. בדרך זו מוסבר גם המושג 'ברא' ביחס לבריאת העולם. בריאת העולם הינה יצירה שלא קדמה לה אלא מחשבה ורצון, ולכן רק ביחס לבורא העולם ניתן לומר שהוא 'ברא'.

כפי שיתבאר בדוגמאות בהמשך, השיטה באה לידי ביטוי בעיצורים בכל חמשת מקומות החיתוך המקובלים - גרון (אהח"ע), חך (גיכ"ק), לשון (דטלנ"ת), שיניים (זסש"צ) ושפתיים (בומ"ף). על פי השיטה קושר הרשר"ה בין מילים שונות ומגוונות, בין פעלים ושמות, ובאופן זה יוצר את רעיונותיו הפילוסופים המיוחדים בכלל ובפירושו לתורה בפרט. הבסיס לשיטה זו כבר נמצא לרוב בדרשות חז"ל, וידוע לכל מדברי רש"י על הפסוק 'לא תלך רכיל בעמך' (ויקרא יט, יז). אמנם, כפי שיתבאר בהמשך, רשר"ה הרחיב באופן משמעותי את הרעיון, ולעיתים אם יורשה לומר, אף הרחיק לכת ביותר בשיטה זו.

ניתן לומר שעיקר חידושו של רשר"ה על פני הקודמים לו הינו היסוד שקיים קשר רעיוני בין המילים הדומות-שונות, ולא רק חילוף אותיות. לפי שיטת רש"י האותיות שמוצאיהם ממקום אחד מתחלפות זו בזו - זוהי אותה המילה, אותה ההוראה, אך עם אותיות מחולפות. לעומת זאת לפי רשר"ה אין כאן רק חילוף אותיות באותה המילה, אלא מילים שונות עם משמעות דומה.

השיטה משתכללת על ידי יסודות נוספים, כדוגמת רעיון ההוראה המוגברת, לפיו ישנן אותיות מסוימות שמבטאות רעיון מסוים בצורה חלשה, וישנן אותיות שמבטאות את אותו הרעיון בצורה מוגברת. בנוסף, אנו מוצאים בשיטת הרשר"ה גם הסבר ביחס לכל אות ולשימושים המיוחדים שלה. כמו כן, השיטה כוללת שיטת שורשים ייחודית, שיש שרצו לומר שהיא דומה לשיטת השורשים של המדקדקים הראשונים הגורסים שישנן מילים עם שתי אותיות שורש - שורשים דו עיצוריים⁸, וכן השוואות מעניינות בין הארמית והעברית, ואף דמיון והשוואות בין לשון חכמים ללשון מקרא.

ניתן לסכם ולומר כי עקרונות השיטה הלשונית של רשר"ה הינם: א. הוראה דומה ע"פ קרבת ההגאים. ב. הוראה מוגברת. ג. משמעות האותיות. ד. תורת שורשים ייחודית. ה. השוואות בין עברית וארמית ובין רבדי העברית עצמה.

8 ראה י' הוכרמן, השיטה האטימולוגית בפרשנותו המקראית של רשר"ה, בתוך: יעקב הוכרמן (עורך), ספר יעקב גיל, תשל"ט; אורי מאיר פיש, מדוע בחר הרב שמשון רפאל הירש דווקא בפרשנות על התורה כמדיום חינוכי יעיל במאבקו כנגד התנועה הרפורמית, תשס"ט.

ג. סימבוליקה

רעיון נוסף שאי אפשר להתעלם ממנו במשנתו של רשר"ה הוא רעיון הסימבוליקה⁹. חלק מדבריו בענייני סימבוליקה במצוות קובצו עם הזמן לספר 'המצוות כסמלים', הכולל את שיטת הרשר"ה בטעמי המצוות, ואת העיקרון שלכל מצוה ישנה משמעות סמלית הבאה להביע רעיונות מסוימים. אך לא מדובר רק על רעיונות פילוסופיים, אלא רעיון זה הינו גם הבסיס לשיטתו הלשונית של רשר"ה הן באטימולוגיה הספקולטיבית והן בקרבת ההגאים. היסוד לפיו כל מילה מבטאת רעיון מסוים מקביל במשמעותו לרעיון הסימבולי. המילה הינה סמל, ולכן כל המילים הדומות והקרובות, הן במצלול והן בקרבת ההגאים, מבטאות אותו רעיון, וכך גם כל אות מייצגת סימן וסמל לרעיון מסוים.

שיטת קרבת ההגאים

עקרון קרבת ההגאים הינו הלב של שיטתו הלשונית של רשר"ה. על פי עקרון זה כל העיצורים הדומים והקרובים מבחינת מקום החיתוך מתחלפים אלו באלו, ומבטאים ומסמלים רעיון מסוים הכולל והקושר את כל המילים המורכבות מעיצורים אלו. ננסה להביא דוגמאות שיבארו ויבהירו את השיטה על חמשת יסודותיה בצורה ברורה ומסודרת.

1. הוראה דומה ע"פ קרבת ההגאים

את העיצורים רגילים לחלק בשלושה אופנים - מקום החיתוך, אופן החיתוך וקוליות. החלוקה במקום החיתוך מסווגת את העיצורים לחמישה סוגים: גרוניים (אהח"ע), חכיים (גיכ"ק), לשוניים (דטלנ"ת + ר), שיניים (זסש"צ) ושפתיים (בומ"ף)¹⁰. לפי שיטתו של רשר"ה כל העיצורים הקרובים זה לזה מבחינת מקום החיתוך מבטאים את אותו הרעיון. לדוגמא:

גרוניים - אנה-הנה-חנה-ענה - יסוד כולם הובלה ותנועה (בראשית א, לא).

9 ראה למשל: יצחק היינמן, טעמי המצוות בספרות ישראל, תשט"ז, עמ' 110-109; יחיאל צבי מושקוביץ, רש"י הירש בתוך: פרשנות המקרא לדורותיה, תשנ"ח; מרדכי ברויאר (לעיל הערה 1).

10 כבר בספר יצירה (ב, ג) אנו מוצאים את המקור לחמשת מוצאות האותיות: "עשרים ושתים אותיות יסוד חקקן בקול חצבן ברוח קבען בפה בחמשה מקומות אהח"ע בגרון, גיכ"ק בחיך, דטלנ"ת בלשון, זסש"צ בשיניים, בומ"ף בשפתיים", זוהי החלוקה הרגילה והמקובלת. אמנם במחקר המודרני נמצא תתי חלוקות נוספות באופן דווקני יותר: קיצוני (החלק האחורי של חלל הפה והגרון) - סדקיים (א, ה) לועיים (ח, ע). אחורי (החלק האחורי של חלל הפה) - ענבל (ק), וילון (ג, כ), חך (י). קדמי (החלק הקדמי של הפה) - חוד הלשון והמכתש (זסש"צ), חוד הלשון והשיניים (דטלנ"ת), דו-שפתיים (בומ"ף), שפתיים-שניים (ב, פ רפות).

חכיים - שיר-שגר-שכר-שקר - יצירה רוחנית שמקורה במעמקי הלב (בראשית ט, כא).

לשוניים - דלל-טלל-תלל - נפילה וירידה (שמות ח, כה).

שיניים - יצר-יסר-ישר - הגבלת החומר למען תכלית מסויימת (בראשית ב, ז).

שפתיים - נבל-נול-נפל - נפילה וחורבן וחוסר חיים (בראשית לד, ז).

בכל אחת מהדוגמאות שהובאו קיים רק חילוף אחד בין העיצורים. אמנם ברוב הפירושים נמצא שילוב בין מקומות החיתוך השונים, לעיתים נשמרת אות שורש אחת, ולעיתים השינוי קיים בכל אותיות השורש עד שלא נוכל לזהות כלל את המילה המקורית. כך לדוגמא פרה-פרח-ברח-ברה-ברא מביעים שחרור (בראשית א, יא), כאן יש גם דמיון בין העיצורים הגרוניים (א-ה-ח) וגם בין השפתיים (ב-פ). כך גם השורשים ברת-ברד-פרד-פרט המורים על הפרדה (בראשית ו, יח) משלבים דמיון בין שפתיים ולשוניים (ב-פ, ד-ט-ת). במילה תוך, קושר רש"ה בין תוך-דבק-דפק (בראשית ט, כא) המורים כולם על חיבור וקרבה. בדוגמא זו כל אותיות השורש התחלפו על ידי קרבת ההגאים ולא נשמרה שום אות (ת-ד, ו-ב-פ, כ-ק). כך גם בקישור בין **בכה-בקע-פקח-פקע** המורים כולם על פריצה החוצה על השתחררות מבפנים (בראשית לז, לה). כשנשווה את 'בכה' ל'פקע' לא נמצא שום אות הקושרת ביניהם באופן ישיר אלא רק על ידי קרבת ההגאים (ב-פ, כ-ק, ה-ח-ע).

2. הוראה מוגברת

עקרון ההוראה המוגברת הינו פיתוח והמשך של קרבת ההגאים. עקרון זה בעצם מסביר את השוני בין מילים שונות, ומדוע אותו רעיון מובע באמצעות עיצורים שונים. רש"ה מראה שלעיתים ישנן מילים המורות על הפעולה בצורה מוחלטת, וישנן מילים המורות על אותה פעולה אך בצורה מוגברת וחזקה. בדרך כלל המשמעות המוגברת תהיה באותיות המאוחרות יותר בסדר האל"ף ב"ת, וההוראה הנמוכה תהיה באותיות הראשוניות בסדר האל"ף ב"ת, כך לדוגמא, ע' תבטא הוראה מוגברת של א', ח' תהיה הוראה מוגברת של ה'. כך גם בגיכ"ק, ק' היא הוראה מוגברת של ג' וי, וכן הלאה.

זהו רעיון מפתיע ביותר, ושדרוג גדול של רעיון קרבת ההגאים. מצד ההגיון והסברה סדר האותיות לא אמור להשפיע על עוצמת המשמעות והמבטא¹¹. האם זה תלוי במבטא, כלומר שהמבטא של האות ע' הוא יותר עמוק וחזק ממבטא א'?

11 יש לציין שישנן מעט אותיות יוצאות דופן ברעיון ההוראה המוגברת, כמו בחילופי ח-ע, שהאות ח' הינה הוראה מוגברת יותר מ-ע', וכן בחילופי ש-צ, שההוראה המוגברת הינה באות צ' ולא באות ש'. אך ברוב המקרים הרעיון מתאים לסדר האותיות.

וה' ולכן המשמעות היא יותר חזקה, או שהסיבה שונה?

כמו גם בפירושו על המילים נדה-נדח (דברים יג, יד) - "נדח הוא נדה בהוראה מוגברת. "נדה" מורה על ריחוק ובייחוד על ריחוק אישי, ומכאן "נדח" המורה על הפרדה מקומית גמורה". כך גם הדמיון בין גזר-קצר (בראשית ח, כב): "קצר" זהה ל"גזר" בהוראה מוגברת. כמו כן הקישור בין עבד-עבט (דברים טו, ו): "עבט" הוא "עבד" בהוראה מוגברת, והוא מציין את החובה הנובעת מחוב ואת המשכון שהוא ערב לחוב". ברעיון ההוראה המוגברת מובאים עוד כעשרים זוגות של שורשים, וביניהם הזוגות אגד-עקד; נשב-נשף; נשל-נצל.

3. משמעות האותיות

בנוסף לרעיון ההוראה המוגברת אנו מוצאים בשיטת רשר"ה גם הסבר לכל אות ולשימושים המיוחדים שלה (בראשית י, י): "אולי יורשה לנו להביע השערה על אותיות השורש בשפה העברית: כל אות היא סימן למושג, המובע באותו שורש. השערה זו מסתברת יפה, שכן יש משמעות ברורה למחציתן של כ"ב האותיות. ותיבת "מלך" היא הוכחה משכנעת לדברינו".

ניתן להבין חלק ממשמעות האותיות במשמעותן כשהן מופיעות בפני עצמן. דוגמא מצויינת לכך נמצאת באותיות השימוש. האות כ' משמעותה 'דוגמא ואידא כלל' (כמו כ' הדמיון), האות ל' משמעותה 'הכל חוזר אליו' (כמו אל, ל', ל' השייכות), משמעות האות מ' 'הכל ממנו' (מ' היחס). לפי זה מתבאר מושג 'מלך' לעומת 'מושל' באופן הבא: 'מושג המלך כלול בסימנים: מ'ל'ך. מ: הכל ממנו; ל: הכל חוזר אליו; כ: הוא דוגמה ואידא כלל. וזה ההבדל שבין מלך למושל. ב"משל" חסרה אות כ"ף, המביעה דוגמה ומופת. מלך ישראל הוא דוגמה לעמו, הוא המובחר והחכם, המאיר לעמו את הדרך... הדוגמה האישית והמוסרית איננה מובעת במושג "משל": המושל הוא נגיד ומצוה; הוא הגוזר מה טיבו של דבר או מה עליו להיות (אות שי"ן)'.
 דוגמא נוספת אנו מוצאים באות צ'. במספר מקומות מוסבר שהאות צ' מבטאת עניין מלאכותי והתגברות על מכשולים. בדרך זו הוא מסביר את ההבדל בין 'צאן' ל'בקר' (שמות כא, לז) ואת ההבדל בין זהר-צהר (תאורה מלאכותית, בראשית ו, טז). היחס בין אותיות ח' וע' מתבאר בצורה הבאה: 'האות ח' מציינת עיכוב לגבי המושג המובע על ידי האות ע' (שמות יב, יא). כך מוסברים המילים פסח-פסע, הפסיעה מציינת הליכה חופשית ומשוחררת, ואילו פסיחה מציינת הליכה צולעת ומעוכבת. זהו היחס בין נוח-נוע, עלה-חלה, צלע-צלח, בכל המילים האלו תמיד האות ח' (הדומה בקרבת ההגאים לאות ע') מייצגת את אותה המשמעות של המילה כשהיא מופיעה באת ע' אך במשמעות מעוכבת.

רשר"ה רואה באותיות סימן למושג. האות הינה סמל וסימן, היא מייצגת משמעות הטמונה בה. הסבר זה משכלל ומכונן את רעיון קרבת ההגאים הקושר בין מילים הדומות זו לזו. הובאו כאן דוגמאות מעטות למשמעות כמחצית מהאותיות, המעיין בצורה מסודרת בפירושו ימצא ודאי דוגמאות נוספות ומגוונות.

4. תורת שורשים ייחודית

תורת השורשים של הרשר"ה הינה תורת שורשים ייחודית שלא עולה בהכרח בקנה אחד עם תורת השורשים הרגילה והמקובלת. רשר"ה קושר בין שמות לפעלים בצורה ייחודית ויוצאת דופן. לדוגמא: לדעתו 'קו' נגזר מהפעל 'קוה' הקשור ל'גבה', כשמשמעות השורשים 'מורים על אגירת חומר, על ריכוז חומרים בנקודה אחת [...] ומכאן קוה בהשאלה לנפש האדם, קוי ה' השואפים אל ה' ופונים אליו בכל לבבם ובכל נפשם'... (בראשית א, ט). רשר"ה מנסה למצוא את משמעות השמות ושמות העצם על ידי שיוכם לשמות ופעלים בעלי שלוש אותיות שורש, ולהבין את משמעותם על פי קרבת ההגאים. כך גם 'חן' נגזר מ'חנן' קרוב ל'ענן' וקרוב גם ל'הן', וכולם קשורים לנתינה לאחר, להיענות לרצון חברו (בראשית ו, ח). כמו כן לשיטתו 'אב' גזור מ'אבה' ו'אח' מ'אחה', האב הוא המאבה, הגורם לילד לרצות ומתווה את דרכו, ומשמעות 'אח' היא חיבור, איחוי (בראשית יא, ז). מחשבה זו הינה ייחודית וחדשנית בכך שלפיה כל שם קשור בצורה כזאת או אחרת לפועל. נקודה נוספת שדורשת עיון בשיטת רשר"ה הינה שיטתו בעניין הגזרות (נחי עי"ו, כפולים, נפי"ו וכד') וכן היחס למוספיות. כאמור, לעיתים רבות חורגת שיטתו מתורת הדקדוק הרגילה והמקובלת.¹²

5. השוואות בין עברית וארמית וכן בין רבדי העברית

בתקופת רשר"ה החלה להתפתח בחקר מדע הלשון 'הבלשנות המשווה', העוסקת בהשוואה בין השפות השונות על מנת לפרש מילים ומושגים. רשר"ה התנגד באופן נחרץ לשימוש בשיטת זו. ההסבר להתנגדות זו מתבאר על פי הרב ברויאר: 'שימוש זה נגד את הנחתו שייחודה האלהי של תורת ישראל בין תרבויות העמים עיצב את אופייה המיוחד של לשון המקרא'.¹³ לפי רשר"ה בפירושו התורה אין מקום לשימוש בבלשנות משווה. השוואה זו נוגדת את ייחודה של לשון הקודש, הלשון שבה נברא העולם וניתנה התורה,¹⁴ וכמו כן יש כאן סתירה למסורת המקובלת שבתחילה כל

12 לדוגמא לפירושו המילה 'מקץ' גזורה מ'קצץ' ולא מ'קוץ' (בראשית מא, א).

13 הרב מרדכי ברויאר, (לעיל הערה 2) עמ' 10. וראה עוד: מיכאל גרוס, דרכי פרשנות לתורה במאה ה"ט לאור הפולמוס הפנים דתי של התקופה, תשס"ב.

14 בעניין בריאת העולם בלשון הקודש, ראה בראשית רבה (בראשית, יח): "כשם שניתנה תורה

העולם היה מדבר בלשון הקודש¹⁵, כשהשוואה זו מורידה את המשמעות המיוחדת שיש ללשון הקודש, והופכת אותה להיות לשון ככל הלשונות¹⁶. וכך מדריך הרשר"ה: 'נקוט כלל זה בידך בבואך לפרש מילה: אל תיעזר בשפה אחרת - אפילו היא קרובה - אלא אם כן אוצר המילים של שפת המקור אין בו כדי לסייע לפתרון הבעיה' (בראשית ט, כז). רשר"ה מציין בכמה מקומות בפירושו את ההבדל המהותי בין משמעותה הפנימית של לשון הקודש ובין שאר הלשונות¹⁷.

השפה היחידה שרשר"ה מוכן להשתמש בה בבלשונות משווה הינה הארמית¹⁸. נדמה שהסיבה שרשר"ה הסכים לכלול בפירושו השוואות לשוניות בין הארמית לעברית נעוצה בחשיבותה ובעליונותה של השפה הארמית גם בתפיסה היהודית. כמה וכמה פרקים בתנ"ך כתובים בארמית, ישנן תפילות רבות שאנו מתפללים בשפה הארמית, קיים חיוב קריאת 'שניים מקרא ואחד תרגום', ובמיוחד העובדה שהשפה בה כתובה הגמרא הינה השפה הארמית הקנתה לשפה זו גדולה מיוחדת משאר השפות¹⁹.

בנוסף, רשר"ה מתייחס ללשון הקודש כשפה אחת, ומיישם את רעיון קרבת ההגאים גם במילים הלקוחות מרבדים שונים בשפה העברית, ובמיוחד בין לשון מקרא ללשון חכמים. לדברי הרב ברויאר: 'הוא לא עשה כן מתוך התעלמות מן השוני

בלשון הקודש כך נברא העולם בלשון הקודש". וראה עוד בתנחומא פרשת נח, כח; רש"י בראשית ב, כג; כוזרי ב, סח.

15 על המסורת המקובלת שבתחילה היו מדברים בלשון הקודש בלבד ראה את פירושי המפרשים (תרגום יונתן, רש"י, רב"ע, רד"ק) על הפסוק 'ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים' (בראשית יא, א), שהכוונה היא ללשון הקודש. אמנם בירושלמי מגילה (א, ט) מצינו מחלוקת בזה: "רבי אליעזר ורבי יוחנן, חד אמר שהיו מדברים בשבעים לשון, וחד אמר שהיו מדברים בלשון יחידו של עולם - בלשון הקודש", וראה עוד תורה תמימה בראשית יא, א.

16 על משמעותה וייחודה של לשון הקודש ראה לדוגמא בדברי המהר"ל בגור אריה דברים א, כב: "ויראה, כי שבעים לשונות הם כנגד שבעים אומות, ולכל אומה נתן לה לשון, והלשון הוא מתיחס אל האומה, לפי מה שהיא - נתן לה הקדוש ברוך הוא לשון, כי לשון הקודש נתן לעם הקודש, נמצא כי הלשון הוא מתיחס לפי מדריגת האומה. [...] כי הלשון הוא גדר האומה מה שהיא". וראה עוד: רמב"ן שמות ל, יג; של"ה פסחים, דרוש שלישי, אותיות שמ-שדם.

17 ראה לדוגמא את ההשוואה הארוכה בין לשון הקודש לשפות שונות בבראשית יא, ז. דווקא על בסיס האטימולוגיה הספקולטיבית מסביר הרשר"ה את ההבדל בין משמעותה הפנימית האובייקטיבית של לשון הקודש, לעומת המשמעויות החיצוניות הסובייקטיביות של שאר הלשונות.

18 על פי חיפוש בפרויקט השר"ת ישנם כשישים הסברים של רשר"ה שכוללים השוואה לארמית, ראה לדוגמא: שמות כד, ו; שמות כז, ג.

19 על חשיבות הארמית ראה לדוגמא: מגילה ג, ב; ב"י או"ח סי' רפה; בראשית רבה עד, יד; של"ה ראש השנה ל.

הפילולוגי, אלא על יסוד הנחתו העקרונית בדבר האחדות הפילוסופית של עולם מחשבת התנ"ך וחז"ל²⁰.

יסודות ומקורות השיטה

את יסודותיו של רעיון 'קרבת ההגאים' אנו יכולים למצוא כבר במדרשי חז"ל. פרשני המקרא בימי הביניים ופרשני התלמוד השתמשו ברעיון קרבת ההגאים, ואף הרחיבו אותו למקומות שונים. על פי חיבור קדום בשם 'הוריית הקורא' אפשר לסכם את ארבעת סוגי החילופים האפשריים בעברית²¹:

- א. חילוף בין עיצורים הקרובים במבטאם - קרבת הגאים.
 - ב. חילוף אותיות דומות בצורתם הגרפית (ד-ר).
 - ג. חילוף בין אותיות הרפיון (א,ה,ו,י).
 - ד. חילוף בין אותיות שכנות בסדרים של האותיות (אבג"ד, אתב"ש, אטבח"ן).
- נביא כאן מעט דוגמאות ממקורות בחז"ל (הן ממדרשי חז"ל והתלמודים, והן מדברי הראשונים) לשימוש בסוג הראשון, דהיינו בחילופי עיצורים הקרובים במבטאם - קרבת ההגאים.

1. מדרשי חז"ל ותלמודים

א. גרוניים²² (א-ה-ח-ע):

הדברים מפורשים בירושלמי (שבת ז, ב; מע"ש ה, ב): 'לא ממנעי רבנן למידרש בין ה' לח'. בסנהדרין (קג, א) מסבירה הגמרא את המילה ויעתר כחילוף של ויחתר: 'אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: מאי דכתיב וישמע אליו ויחתר לו, ויעתר לו מיבעי ליה! - מלמד שעשה לו הקדוש ברוך הוא כמין מחתרת ברקיע, כדי לקבלו

20 הרב מרדכי ברויאר, (לעיל הערה 2) עמ' 10.

21 על חיבור הוריית הקורא, ראה אילן אלדר, תורת הקריאה במקרא תשנ"ד עמ' 88-93.

22 נזכרו כאן מספר דוגמאות חלקי מאוד של חילופי עיצורים גרוניים בדרשות חז"ל, ויש עוד דוגמאות רבות: הילולים - חילולים (ברכות לה, א), הדרת - חדרת (ברכות ל, ב), התך - חתך (ב"ב ג, א), בהלה - בחלה (שבת לב, ב), מהיות משה - מחיתיה דשה (פסחים פט, א), שלחין - שלהין (מו"ק ב, א), הדרה - חדרה (יומא נד, א), מצה תהיה - תחיה (מנחות נג, א), נחרפת - נהרפת (כריתות יא, א), מהונך - מחונך (ירושלמי פאה א, זונה - זונח (פסיקתא רבתי מא), ובירושלמי שבת (פ"ז ה"ב) ישנו סימן ל"ט אבות מלאכות שמתקיים רק לאחר חילוף ח-ה: אלה הדברים, א' - חד, ל' - תלתין, ח' - תמניא, הרי ל"ט, וסיימו על זה 'לא מתמנעי רבנן לדרוש בין ה' לח'. וראה עוד בזה בתורה תמימה אסתר פרק ד הערה יא.

בתשובה, מפני מידת הדין²³. כך גם משמעות פסח מבוארת במכילתא (פרשת בא ז) כמשמעות של פסיעה: 'ופסחתי עליכם. ר' יאשיה אומר אל תקרי ופסחתי אלא ופסעתי'.

ב. לשוניים (דטלנ"ת):

בגמרא בפסחים (קיט.) נאמרו על הפסוק 'ונצלתם את מצרים' שני פירושים: 'רב אסי אמר: עשאוה **כמצודה** זו שאין בה דגן. רבי שמעון אמר: **כמצולה** שאין בה דגים'. פירושו של רב אסי בנוי על חילופי ל-ד, וממילא משמעות ניצול הוא עשיית מצודה.

ג. שיניים (זשס"ץ):

בפסיקתא זוטרתא (פרשת כי תבא דף מח): 'והיה אם לא תשמע וגו' ובאו עליך כל הקללות האלה **והשיגוך** [...] אל תקרי **והשיגוך** אלא **והציגוך** כי אותיות זסשר"ץ מתחלפות²⁴.

ד. שפתיים (בומ"ף):

הפקר - הבקר. במשנה בפאה (ו,א) 'בית שמאי אומרים **הבקר** לעניים **הבקר** ובית הלל אומרים אינו **הפקר**'.

2. רבותינו הראשונים

רבותינו הראשונים, השתמשו בחילופי אותיות ככלי משמעותי מאוד לפירוש מילים קשות במקרא. הדבר אמנם בא לידי ביטוי בעיקר בפירושיהם של המפרשים שעסקו יותר בענייני לשון כדוגמת רש"י, ראב"ע, רמב"ן ורד"ק, אך ניתן למצוא גם בבעלי התוספות ובראשונים אחרים בביאורם לתלמוד, איזכורים לחילופי האותיות²⁵.

רש"י הינו הראשון שפתח לנו צוהר בנושא חילופי האותיות. במספר מקומות הוא מצביע על חילופי האותיות, והמרכזי שבהם הוא בויקרא (יט, טז) על הפסוק 'לא תלך רכיל בעמך' - רש"י מסביר ש'לשון רכיל לשון הולך ומרגל, שהכ"ף נחלפת בגימ"ל', וקובע שבאופן עקרוני 'כל האותיות שמוצאייהם ממקום אחד מתחלפות

23 יש לציין שדרשה זו אינה ברורה, כיון שבפסוק כתוב ויעתר ולא ויחתר, וא"כ לא ברור כל כך מהי שאלת הגמרא. וראה עוד מדרש רות רבה (ה, ו): 'ויעתר לו, אמר ר' לוי, בערביא קורים לחתירה עתירה'.

24 כוונת הפסיקתא לדרוש את משמעות 'השיגוך' כ'הציגוך', כלומר דווקא הייסורים הם המקיימים את האדם, עיין שם המשך הדרשה.

25 ראה תוספות חולין נט, ב (ד"ה והרי) לגבי מפוצלות-מבוצלות: 'ואפילו גרסין מפוצלות אין לחוש, דכמו מבוצלות [...] ובמשניות יש בכמה מקומות, הבקר במקום הפקר; וכן בריטב"א מועד קטן (ב, א ד"ה משקין) שמפרש משמעות שלחין - שלהין 'ולא משמע דאיכא הפרש בין שלחין בחי"ת או שלהין בה"א, כי האותיות האלו מתחלפות זו בזו מפני ששתיהן אותיות הגרון'.

זו בזו, ב"ת בפ"א ובי"ו, גימ"ל בכ"ף וקו"ף, נו"ן בלמ"ד ורי"ש, וזי"ן בצד"י...²⁶. כך מבאר רש"י את הפסוק 'כלי חמס מכרותיהם' - 'בארץ מגורתם נהגו עצמן בכלי חמס, כמו מכורותיך ומולדתיך'. בפירוש זה רש"י לא מציין שהוא מתבסס על חילופי כ-ג, אבל וודאי שזה היסוד לפירושו, מכורה - מגורה²⁷.

הרמב"ן מרחיב בעניין זה בכמה מקומות. בפירוש הפסוק 'נשפת ברוחך' (שמות טו, י) הוא מבאר את 'נשף' במשמעות של 'נשב', ומרחיב עם דוגמאות נוספות לחילופי ב-פ כדוגמת: נשף-נשב, גפי-גבי, כפש-כבש, עפש-עבש, בזר-פזר. כך במקום אחר בפירושו (ויקרא יט, כ) מתבאר הפסוק 'בקורת תהיה', שמשמעותה של המילה בקורת - מופקרת, והרחיב גם שם על חילופי ב-פ. ראב"ע משתמש גם הוא בחילופי אותיות, ראה בפירושו על משלי (ט, ג) 'גפי מרומי קרת' - 'כמו גבי, כי אותיות בומ"ף מתחלפות'²⁸. גם בפירושו של רד"ק אנו מוצאים שימוש בחילופי עיצורים²⁹, ובאופן זה הוא מבאר בספר הדקדוק שכתב, 'ספר השרשים' את משמעות הצירוף 'מפלת האריה' בסיפורו של שמשון, שמשמעותה נבילת האריה, על ידי חילופי פ-ב (וגם מ-נ).

מחלוקת פרשנית מעניינת הקשורה לחילופי אותיות נמצאת בפירוש המילה 'ויאבק' בפסוק 'ויאבק איש עמו' (בראשית לה, כה). רש"י מפרש 'ויאבק' מלשון אבק (על פי מנחם) או לשון התקשרות ('ולשון ארמי הוא - בתר דאביקו ביה, ואבק ליה מיבק, לשון עניבה, שכן דרך שנים שמתעצמים להפיל איש את רעהו שחובקו ואובקו בזרועותיו'). אמנם רבינו בחיי משתמש בחילופי אותיות א-ח, ומפרש: 'ויאבק [...] כמו: ויחבק, אותיות אחע"ה מתחלפות, וכן לשון רז"ל: אבוקה כמו חבוקה, על שם העצים שמתקשרים ומתחבקים זה עם זה ביחד'. בדוגמאות שרש"י הביא משמעות

26 יש לציין שבדוגמא זו רש"י לא מבדיל בין חילופי למנ"ר לחילופי בומ"ף וגיכ"ק, למרות שכידוע אלו סוגי חילופים שונים, למנ"ר הוא חילוף על פי אופן החיתוך - עיצורים שוטפים, ובומ"ף וגיכ"ק הם במקום החיתוך.

27 באופן זה מבאר רש"י בבראשית (כה, ג) את המילה 'לטושים' מלשון 'נטושים' על פני כל הארץ שכן למד ונון מתחלפות זו בזו. מעניין שבצורה הפוכה בדיוק הוא מציע את פירושו על 'חרב נטושה' בישעיה (כא, טו) שזוהי חרב מלוטשת - 'נטושה כמו לטושה, כל אותיות אשר מוצאיהם קרובים להיות ממקום אחד מתחלפות זו בזו, נו"ן בלמ"ד כענין שנאמר (נחמיה יג) לעשות לו נשכה כמו לשכה'.

28 אמנם אנו מוצאים בפירושו גם חילופי אהו"י, ראה בפירושו במדבר (טו, ג) 'לפלא - לפרש, וכן והפלה ה' (שמות ט, ד), ואם הוא בה"א, כי אותיות אהו"י מתחלפות, וכן ישעיה (כט, א): 'הוי אריאל, יש אומר כי נקראת ירושלם כן על שם המזבח כמו וההראל והאריאל [יחזקאל מג, טו-טז], כי אותיות יהו"א מתחלפות'.

29 ראה פירושו למלכים א יב.

אבק הינו חיבוק ('שחובקו ואובקו בזרועותיו'), וחילוף האותיות שעשה רבינו בחיי: אבק-חבק גם נתן לנו את המשמעות של חיבוק. כאן נפגשות תורת חילופי האותיות והבלשנות המשווה³⁰.

אילן אלדר³¹ מציין שהשימוש בחילופי אותיות היה נתון למחלוקת גדולה בין הפרשנים בימי הביניים. לדבריו, דקדקנים ופרשנים שונים כמו מנחם בן סרוק, דונש ורשב"ם הסתייגו משימוש בחילופי אותיות, והיו מוכנים להשתמש רק בסוג מסויים של חילופי אהו".

הסתייגויות

כפי שראינו לעיל, שיטתו הלשונית של רשר"ה הינה שיטה מסודרת ושיטתית, המעוגנת בעוגנים איתנים ומוצקים. רשר"ה עצמו ראה את עצמו כבלשן, ואת שיטתו כשיטה לשונית ומדעית לכל דבר ועניין, וכפי שקרא לה בהקדמתו 'שיטת חקר הלשון'. אמנם לקורא בן זמננו, הקורא את הסבריו הלשוניים של רשר"ה, נראים פירושו יותר כדרשות לשוניות.

כבר בהקדמה לפירוש החומש, כתב הרב ברויאר³² שרשר"ה הרחיק לכת בשיטתו: 'אטימולוגיה זו פילוסופית יותר מפילולוגית, ואם לדבר כלשון רבנו, הרי זו אטימולוגיה דרשנית... ואם רבנו הרחיק לכת בשכלולה ויישומה (=של קרבת ההגאים) הרי עשה כן מתוך אמונתו הלוהטת באחדות הפנימית של לשון המקרא הנובעת מאחדות הבורא'. לדבריו פירושו של רשר"ה אינם מוגדרים כמדע, ולפיכך 'אי אפשר לומר עליהם שהם נכונים או לא נכונים, אלא אפשר רק לומר שהם יפים'...

סיבה נוספת להסתייגות המחקר הלשוני משיטה זו, הינה המעבר שנעשה במחקר מבלשנות פנימית לבלשנות משווה. וכבר קבע אחד החוקרים³³: 'הרבה חקירות פילולוגיות השקועות בפרשנות המקראית ניטל בסיסן המדעי לאור גילויי הדקדוק

30 לדוגמאות נוספות של פרשני המקרא שהשתמשו בחילופי עיצורים ראה: אברבנאל (חבקוק ב, ד עפלה-אפלה), וכן עקידת יחצק (בראשית שער כה) 'הנה זבדני וזבד ויזבלני הכל עניין אחד הוא, שיש אותיות דטל"ת מתחלפות כמו שנמצא (דניאל ב) אזדא כאזלא והדומים'.

31 במאמרו המקיף ביותר שנכתב על חילופי אותיות 'חיבור דקדוקי קדום מן הגניזה בנושא חילוף אותיות פנים עברי', עמ' 493-494, וראה שם הערות 56-50. בהערה 56 ישנה הפנייה למאמרים נוספים על חילופי אותיות של פרשנים שונים ביניהם: רס"ג, רש"י, רבי יהודה בין קורייש, ר' יונה אבן ג'אנח, ועוד.

32 הרב מרדכי ברויאר (לעיל הערה 2) עמ' 7.

33 'הוכרמן (לעיל הערה 8).

המשווה'. אף שיטת הרשר"ה באפשרות קיומם של שורשים דו עיצורים אינה מקובלת כל כך בחקר הלשון בן זמננו.

יתכן שהסתייגויות אלו ונוספות הן הסיבה שרעיון קרבת ההגאים לא התפתח ולא נמשך על ידי תלמידי של רשר"ה ולומדי משנתו. מעניין לציין שאף בנו ותלמידו בפירושו על ההפטרות כמעט שאינו מזכיר את ההסברים הלשוניים של אביו. אולם על אף כל הביקורת המדעית כנגד פירושו של רשר"ה, אין ספק שרשר"ה העיר את עיני המעיינים בפירושו בהגותו המיוחדת והמרוממת ולעיתים אף 'בביאורים אטימולוגיים מפתיעים לאמיתה של תורה ואף לאמיתה של החקירה המדעית'³⁴.

סיכום

מאמר זה הינו נסיון להאיר מעט מזעיר משיטת קרבת ההגאים העומדת בבסיסם של הרעיונות הלשוניים וההגותיים בפירוש של רשר"ה לתורה. אני מקווה בכל מאודי שהמאמר יתרום ללומדי משנתו ותורתו של רשר"ה זצ"ל להנגשה של הרעיונות הלשוניים בפירושו, ולתוספת הרחבה והעמקה ברעיונות הנפלאים הגנוזים בו.

34 ש.ם.

ספריית משעול שע"י מכון שלמה אומן שמחה להציג: **'גיבורים שלנו'** שיחות עם אלידע בר שאול

מזה חצי יובל שנים מאזינים צעירים ומבוגרים, 'מכיניסטים' וחיילים, תלמידי תיכונים מכל המגזרים והשכבות, בנות אולפנות ובחורי ישיבות, סטודנטים ובאי קורסי פיקוד ומנהיגות, להרצאות ולסקירות של אלידע בר שאול בנושאי ארץ ישראל לענפיה השונים. בין דמויות ייחודיות, של מחוללים גואלים ויוצרים, התבצר בשיחותיו מקום נכבד ומרומם לזיכרוןם של גיבורי מערכות ישראל המועלים על נס, מרגשים בהתנהגותם בפעולתם, בתעוזתם ובמסירותם. בספר זה מובאים פרטים ועובדות ערכים ותובנות על ידועים ונשכחים, ופירות מחקריו על מי מהם שנעלמו כליל מדפי ההיסטוריה.

כריכה רכה * 368 עמודי כרומו צבעוניים

מוקד הזמנות: 08-9276664 | sif.mishol@gmail.com

לפרטים נוספים היכנסו לאתר: www.machonso.org/mishol